

SOSYO-EKONOMİK DÜZEYİN PSİKO-SOSYAL GELİŞİM VE DİNDARLIĞA ETKİLERİ

Nuriman Karayığit*

Özet

Çalışmanın amacı, sosyo-ekonomik düzey, psiko-sosyal gelişim ve dindarlık ilişkisini ortaya koymaktır. Dindarlığı etkileyen faktörlerden biri olarak sosyo-ekonomik düzey, öncelikle psiko-sosyal gelişime etkileri açısından değerlendirilmiştir. Çalışmada alt, üst ve orta olarak ayrılan sosyo-ekonomik düzeyin psiko-sosyal gelişim ve dindarlığı olumlu veya olumsuz etkilediği ortaya çıkmıştır. Alt ve üst sosyo-ekonomik düzeyin psiko-sosyal gelişim ve dindarlığı çoğunlukla olumsuz, orta ekonomik düzeyin ise olumlu yönde etkilediği görülmüştür.

Anahtar Kelimeler:Sosyo-ekonomik düzey, dindarlık, psiko-sosyal gelişim.

The Effects of Socio-Economic Status on Psycho-social Development and Religiosity

Abstract

The aim of this study is to investigate the relationship between socio-economic status, psycho-social development and religiosity. As a factor affecting of religiosity is the socio-economic level has been evaluated primarily in terms of its impact on the psycho-social development. In the study, has emerged the socio-economic status is allocated as the lower, upper and middle, has been affected on psycho-social development and religiosity affirmatively or not. It has been seen that the upper and lower socio-economic levels are mostly negative while the middle socio-economic level is positive affect on the psycho-social development and religiosity.

Keywords:Socio-economic status, religiosity, psycho-social development.

* Arş. Gör., Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, nurimankarayigit@harran.edu.tr

Giriş

Gelir düzeyi, meslek, eğitim seviyesi, sosyal sınıf gibi birtakım göstergelere dayanarak tanımlanan sosyo-ekonomik düzey, bireye giyim kuşamından edindiği çevreye, geleceğe dair beklentilerinden dünya görüşüne, insanlar arası ilişkilerinden toplumda gördüğü kabule kadar, içinde bulunduğu hemen tüm durum ve etkinliklerde önemli ölçüde etki eden bir faktördür. Bu faktör, öznel iyi oluş¹, değer tercihleri², pro-sosyal davranış³, yaşam doyumu⁴, anlam duygusu⁵, benlik saygısı⁶ gibi psiko-sosyal gelişime etki eden birçok durumla ilişkilidir. Bu ilişki, dini tutum söz konusu olduğunda da geçerliliğini sürdürmektedir.

Sosyo-ekonomik düzey farklılıklarının dindarlıkla anlamlı ilişkisinin olup olmadığı veya sosyo-ekonomik düzey ve dindarlık arasında nasıl bir ilişki olduğu, din psikologlarının ve din sosyologlarının öteden beri dikkatini çeken bir problemdir. Zira bireyi etkileyen her bir faktör dini hayatı da etkileyebilmektedir. Bunun yanında tabiatüstü ile ilişkiye dayalı olarak dünyanın ve hayatın bütün yönlerini birleştirmeye yönelik din,⁷ aynı zamanda insanı bütünüyle kapsayan bir olgudur.⁸ Böylesine bir olgunun birey hayatında kapsamı, bilişsel, duygusal, güdüsel ve davranışsal olmak üzere çeşitlendirilebilir. Bu durum, bireyin yaşadıkları karşısındaki tutumlarına dinin etki edeceğini akla getirmektedir. Bireyin ait olduğu sosyo-ekonomik düzeye tutumu yine, dini tutumuyla yakından ilgili olabilmektedir. Buna bağlı olarak çalışmada, öncelikle sosyo-ekonomik düzeyin psiko-sosyal gelişime, sonrasında dindarlığa etkileri ele alınmaya çalışılmıştır.

¹ Aysin Aydınay Satan, 'Dini İnanç ve Bilişsel Esneklik Düzeylerinin Öznel İyi Oluş Düzeyine Etkisi', *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum*, 3(7), 2014, s. 56-74.

² Mustafa Koç, 'Din Psikolojisi Araştırmalarında Ergenlik Dönemi Üzerine Türkçe Yapılan Çalışmalarla İlgili Bir Literatür İncelemesi', *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12, 2005, s. 41-69.; Safiye Sarıcı Bulut, 'Gazi Eğitim Fakültesi Öğrencilerinin Değer Yönelimleri', *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 1(3), 2012, s. 216-238.

³ Abdülkadir Çekin, 'İmam Hatip Lisesi Öğrencilerinin Prososyal Davranış Eğilimleri Üzerine Bir İnceleme', *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6(28), 2013, s. 34-45.

⁴ Meliha Tuzgöl Dot, 'Üniversite Öğrencilerinin Yaşam Doyumunun Bazı Değişkenlere Göre İncelenmesi', *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 2(22), 2007, s.132-143.

⁵ Ferdi Kıraç, 'Üniversite Öğrencilerinde Dindarlık Eğitimi ve Anlam Duygusu', *Mukaddime*, 7, 2013, 166-177.

⁶ Murat Yıldız, Betül Çapar, 'Orta Öğretim Öğrencilerinde Benlik Saygısı ve Dindarlık Arasındaki İlişkinin İncelenmesi', *Din Bilimleri Akademik Araştırmalar Dergisi*, 10 (1), 2010, s. 103-131.

⁷ Hayati Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 10. Baskı, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2013, s.73.

⁸ Faruk Karaca, *Din Psikolojisi*, Eser Ofset Matbaacılık, Trabzon 2011, s.74.

1. Sosyo-Ekonomik Düzeyin Psiko-Sosyal Gelişime Etkileri

Sosyo-ekonomik düzey, önemli göstergelerinden biri olan aylık gelire göre, alt, orta ve üst olmak üzere kategorize edilebilmektedir. Alt sosyo-ekonomik düzey, yoksulluk kavramıyla da karşılanabilir. Yoksulluk, ilk olarak ekonomik düzeyde bireyin temel ihtiyaçlarını karşılayamaması durumudur. Temel ihtiyaçları karşılayamama veya asgari düzeyde karşılayabilme, hayatın hemen tüm alanlarına etki eden bir faktördür. Buna bağlı olarak yoksulluk, sosyal psikolojik bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. Aşılmış olursa bile, onun etkileri birtakım duygu, düşünce, tutum ve davranışlarda, değilse bir bakış veya bir yüz çizgisinde görülebilir.

Psikoloji literatüründe yoksulluk, iki eksenle ele alınır. İlki, nedensel atıflar ve önyargılar gibi konuları içerir. Diğeri, yoksulluğun öznel iyi oluş, özsaygı, denetim odağı, yaşam doyumu gibi konularla ilişkisini, dolayısıyla kişilik gelişimine etkilerini saptamaya yöneliktir. Nedensel atıflar başlığı altında yoksulluğun algılanma biçimi, diğer bir deyişle yoksulluğun algılanan nedenleri incelenir. Yoksullukla ilgili üç türlü nedensel atıf vardır. Bunlar; yapısal atıflar, bireyci atıflar ve kaderci atıflardır. Yapısal atıflarda yoksulluk, ekonomik sistem, işsizlik, toplumun önyargıları gibi dışsal etkenlere bağlanırken, bireyci atıflarda kişisel özellikler ve bireyin yapıp etmelerine bağlanır. Kaderci atıflarda ise yoksulluk, kör talihe ve yazgıya bağlanır. Yoksulluğu algılama biçimi, yoksullara yardım etme davranışını da etkilemektedir. Yoksullukla ilgili dışsal atıflar yoksullarla ilgili olumlu, içsel atıflar ise olumsuz tutumları beraberinde getirir.⁹

Yoksulluğun psiko-sosyal gelişime etkileriyle ilgili yapılan çalışmalar genellikle çocukluk ve ergenlik dönemini kapsamaktadır. Yoksulluğun çocuğun entelektüel ve duygusal gelişimine etkileri, biyolojik etkileri kadar önem arz etmektedir. Yoksul ailenin çocukları uyumsuz davranışlar sergilemenin yanında hiperaktif ve saldırgan olabilmektedirler. Onlar, zengin çocuklarla ortak alan paylaşıldığında ise utangaç, özgüvensiz, itaatkâr bir tutum sergileyebilmektedirler. Genel olarak sosyal aktivitelere katılmaktan kaçınan, kendini geri plana atan, umutsuz bir birey olma yönünde eğilim

⁹ Nevin Solak, Melek Göregenli, 'Yoksulluğa İlişkin Nedensel Atıflar Ölçeğinin Geliştirilmesi ve Psikometrik Özelliklerinin Değerlendirilmesi', *Türk Psikoloji Yazıları*, 12(24), 2009, s. 75.

gösteren yoksul çocuklar, ergenlik döneminde de ciddi problemlerle karşılaşabilmektedirler.¹⁰

Yoksul bir ailede doğmak, çocuklar için pek çok olanaktan yoksun olmanın yanında, çalışmak anlamına gelmektedir. Ailenin çocuklardan beklentileri, gelir düzeyine göre değişmektedir. Kimi aileler çocuklarını sokakta çalıştırmaktadır. Sokakta çalışan çocuklar üzerinde yapılan bir araştırmada, onların geleceğe dair beklentilerinin düşük olduğu, boyun eğici ve kaderci bir tutuma sahip oldukları saptanmıştır.¹¹ Çalışan çocuklar, beslenme bozuklukları, sağlık sorunları ve eğitimden yoksunluk gibi birçok problemle yüzleşmektedirler. Eğitimden yoksunluk, çocuğun geleceğe dair umutlarını alıp götürür. Şayet bu çocukların eğitimleri, devlet veya toplum tarafından desteklenirse, çektikleri sıkıntılardan aldıkları güç, onları hayal ettikleri cennet ülkelerini yaratmak için canla başla çalışmaya sevk edebilir. Bu çocukların yetişkin birey olduklarında tuttuğunu koparan yapılarını, azim ve kararlılıklarını, özgeçmişlerinden bağımsız anlamak güçtür.

Pek çok olanaktan yoksul büyümenin çocuk için birtakım faydaları da olabilir. Örneğin yoksul çocuk, oyuncağını kendi üretmek zorunda kalır, yaratıcılığı öğrenir. Defterine yeni bilgi yazmak için eskileri silmek zorunda kalır, problem çözmeyi öğrenir. Zamanının bir bölümünü tarlada, sokakta, iş yerinde çalışarak geçirdikten sonra eğitimle ilgili görev ve sorumluluklarını yerine getirir, zamanı etkin kullanmayı öğrenir. Gıda ve giyim kuşamda mevsimlere göre değişiklik yapamaz, azla yetinmeyi öğrenir. Genellikle ailesinden gerekli desteği ve rehberliği alamaz, ayakları üzerinde durmayı ve bağımsız düşünüp karar vermeyi öğrenir. Tüm bunlar olumlu kişilik inşasına katkı sağlayabilir.

Yüksek risk çevrelerinde büyümenin çocuklar üzerindeki etkileriyle ilgili boylamsal bir çalışma Hawai'nin Kaua adasında yapılmıştır. 40 yıl boyunca izlenerek gerçekleştirilen çalışmanın örneklem grubu, 1955 doğumlu 698 çocuktan oluşmaktadır. Çocuklarının ebeveynleri, çeşitli ırklardan vasıfsız çiftlik işçileridir. Çocukların %54'ünün ailesi yoksuldur. Yaklaşık olarak 1/3'ünün ailesinde şiddet, alkolizm, boşanma, ciddi sağlık problemleri ve akıl hastalığı gibi olumsuz durumlar vardır. Bu çocukların yaklaşık yarısının yoksulluk içinde büyüdüğü, 1/6'sına zihinsel engelli tanısı konulduğu, 2/3'ünde hayatlarının ilk on yılında ciddi biçimde öğrenme güçlüğü yaşadıkları görülmüştür.

¹⁰ Songül Tümkaya, Birsal Aybek, Metehan Çelik 'Yoksul Ailelerden Gelen Ergenlerde Psiko-sosyal Bir Olgu Olarak Umutsuzluk ve Boyun Eğici Davranışların İncelenmesi', *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, 7(1), 2010, s. 980-982.

¹¹ Aybek ve Çelik Tümkaya, 'Yoksul Ailelerden Gelen Ergenlerde Psiko-sosyal Bir Olgu Olarak Umutsuzluk ve Boyun Eğici Davranışların İncelenmesi', s. 981.

Bununla birlikte araştırmacılar, bu çocukların yaklaşık üçte birinin oldukça normal birer genç yetişkin olduklarını saptamışlardır. Bu çocuklara “sağlam” çocuklar denmiştir. Araştırmacılar bu çocukları diğerlerinden farklı kılan etmenleri belirlemek için onların bireysel özelliklerini, aile yapılarını ve çevresel faktörleri incelemişlerdir. Sonuçta bu çocukların diğer akranlarına göre daha özerk, bağımsız, empatik, becerikli ve meraklı oldukları, akranlarıyla daha iyi ilişkiler kurdukları ve daha iyi sorun çözme becerilerine sahip oldukları bulunmuştur.¹²

Çocukluk döneminde olduğu gibi ergenlik ve gençlik döneminde de yoksulluk, psiko-sosyal gelişime olumsuz etki eder. Ergenlik dönemi, kimlik krizleriyle birlikte kişiliğin şekillendiği, toplumda yer edinme arzularının tavan yaptığı, akranlar arasında arkadaşlığın ve rekabetin çok olduğu bir dönemdir. Hem aile, hem sosyal çevre tarafından her türlü desteğe ihtiyaç duyulan bu dönemde ailenin yoksulluğu, maddi bağımsızlığını elde edemeyen bireyi engeller. Yoksulluk sebebiyle doyurucu etkinlikler gerçekleştirilemeyen ve yıkıcı deneyimlere maruz kalan genç birey, yeterlilik duygusunu yitirip birtakım depresif belirtiler gösterebilir.¹³

Çalışmalar, yoksulluğun bireyin agresif ve düşmanca tutum geliştirmesine etkili olduğunu göstermiştir.¹⁴ Ana-babaya, devlete, okula, zenginlere, kendine olan düşmanlık, bireyde suç işleme eğilimine sebep olmaktadır. Suç işleyen bireylerin düşük benlik kontrolüne sahip oldukları yine yapılan araştırmalar sonucunda elde edilmiştir.¹⁵ Bireyin benlik oluşumunda aile, akran grupları, iş koşulları, komşuluk, akrabalık ilişkileri ve dini faktörler etkilidir. Ayrıca benlik saygısı ve sosyo-ekonomik düzey arasında pozitif yönde bir ilişkinin olduğu görülmektedir denilebilir.¹⁶

Araştırmalar, yoksulluğun gençleri sosyal psikolojik uyum ve sosyal beceri konularında olumsuz etkilediğini göstermektedir. Yoksul gençler daha saldırgan, boyun

¹² Hasan Yılmaz, Önder Sipahioğlu ‘Farklı Risk Gruplarındaki Ergenlerin Psikolojik Sağlamlıklarının İncelenmesi’, *Elementary Education Online*, 11(4), 2012, s. 930.

¹³ Burhanettin Kaya, ‘Depresyon: Sosyo-ekonomik ve Kültürel Pencereden Bakış’, *Klinik Psikiyatri*, 10 (Ek 6), 2007, s.13; Işıl Bulut, ‘Korunmaya Muhtaç Genç Kızların Ruh Sağlığına Etki Eden Psikolojik Faktörler’, *Kriz Dergisi*, 3(1-2), tarihsiz, s. 104-113.

¹⁴ Zahir Kızmaz, ‘Ekonomik Yapı ve Suç: Bazı Araştırma Bulguları Üzerine Genel Bir Değerlendirme’, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13(2), 2013, s. 290.

¹⁵ Kızmaz, ‘Ekonomik Yapı ve Suç: Bazı Arş. Bulguları Üzerine Genel Bir Değerlendirme’, s. 298.

¹⁶ Yıldız Çapar, ‘Orta Öğretim Öğrencilerinde Benlik Saygısı ve Dindarlık Arasındaki İlişkinin İncelenmesi’ s.121; Mehmet Ali Yıldız, Baki Duy, ‘Sokakta Çalışmak ve Gelir Düzeyi Erinlerin Benlik Saygısı, Yaşam Doyumu ve Depresyon Üzerine Etki Eder mi?(Diyarbakır Örneği)’, *Entary Education Online*, 12(2), 2015, s. 523.

eğici davranışlara daha eğimlidir. Yoksul gençlerin umut düzeyleri düşüktür.¹⁷ Diğer bir deyişle bu gençlerin, hayata dair beklentileri daha az, depresyona girme eğilimleri fazladır.¹⁸ Bunlara rağmen, bazı araştırmalara göre alt sosyo-ekonomik düzeye sahip gençler, problemlerini kendileri çözme eğiliminde olup, onların yardım alma gönüllülükleri azdır.¹⁹ Bu onların hem utangaçlıklarıyla hem de zorluklara dirençli yapılarıyla ilişkilendirilebilir.

Yetişkinlik dönemi, genellikle ana-baba olma çağıdır. Sosyo-ekonomik düzey ve ebeveyn tutumları arasında ilişki vardır. Yetişkinin yoksulluğu çocuğa, çocuğun yoksulluğu yetişkine tesir edebilmektedir. Nitekim altsosyo-ekonomik düzeye sahip ana-babaların reddedici/onaylamayan tutum sergiledikleri görülmektedir.²⁰ Bu durum, eğitim düzeyinin genelde düşük olmasından kaynaklanır. Ayrıca, çocuklara karşı görevlerini yerine getirememek düşmanca tavra yol açabilir.

Buraya kadar görünen olumsuz tablo, yoksul bireylere ekonomik, sosyal ve psikolojik destek sağlamanın önemine işaret etmektedir. Diğer yandan kronik yoksulluğun yenilmesi,²¹ eğitimle mümkündür. Eğitim hem bugünün hem geleceğin sigortasıdır. Yoksulların, özellikle eğitim konusunda desteklenmesi, birçok probleme çözüm getirebilecektir.

Bireye ne aşığılanma duyguları yaşatacak kadar az, ne de onu şımarık bir yaşam tarzına itecek kadar fazla, tercih edilebilir bir statüyü temsil eden orta SED'in sınırlarını belirlemek zordur. Zira o, toplumdan topluma değişiklik göstermektedir. Bu statüde, birey için içinde sanatsal faaliyetlerin de bulunduğu, kişisel gelişime katkı sağlayabilecek birtakım etkinliklere katılma imkânı vardır. Dolayısıyla orta SED'de kendini ifade etme, geliştirme, toplum içinde yer edinme gibi fırsatlar, alt SED'e göre daha kolay yakalanır.

Bireyi asıl ihtiyaçlar dışında tüketime iten Üst SED, iki ucu keskin bıçak gibidir. Kişinin, ne amaçla ve nasıl kullanacağına bağlı olarak, değişik neticeler verebilir. Elindeki malın mülkün kıymetini bilip iyi yönde kullanabilen bireyler, şayet paylaşma erdemini

¹⁷ Aybek ve Çelik Tümkaya, 'Yoksul Ailelerden Gelen Ergenlerde Psiko-sosyal Bir Olgular Olarak Umutsuzluk ve Boyun Eğici Davranışların İncelenmesi', s.980-982.

¹⁸ Kaya, 'Depresyon: Sosyo-ekonomik ve Kültürel Pencereden Bakış', s.11-20.

¹⁹ Serdar Erkan, Yaşar Özbay, Zeynep Cihangir Çankaya, Şerife Terzi, 'Üniversite Öğrencilerinin Yaşadıkları Problemler ve Psikolojik Yardım Alma Gönüllülükleri', *Eğitim ve Bilim*, 37(164), 2012, s. 103.

²⁰ Semra Erkan, Mehmet Toran, 'Alt SED Annelerin Çocuklarını Kabul ve Reddetme Davranışlarının İncelenmesi (Diyarbakır Örneği)', *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 27, 2004, s. 91-94.

²¹ Özlem Kararırmak, 'Psikolojik Sağlık, Risk Faktörleri ve Koruyucu Faktörler', *Türk Psikolojik Danışma ve Rehberlik Dergisi*, c. 3, sayı 26, tarihsiz, s. 130.

kazanabilirlerse, söz konusu statü, onların diğerkâm kişilik özelliği kazanmalarına yardımcı olabilmektir. Nitekim finansal sıkıntıları aşmış birey, toplumsal ilgiden yoksun değilse ortaya iyi işler çıkarabilir.

Çocuk için şımartılmış yaşam biçimi sunan, aşırı koruyucu ebeveyn tutumu, genel olarak üst SED'e ait bireylerde görülür. Yerine düşünülen çocuk, yarın öbür gün hiç de mükemmel olmayan hayatın gerçek yüzüyle karşılaştığında, afallayabilir, kendini hep üstte tutmanın yollarını ararken hatalar yapabilir, elinden refahı gitme ihtimali baş gösterdiğinde kendini, başkalarını ve Tanrı'yı suçlayabilir. Nitekim üniversite öğrencileri üzerine yapılan bir çalışmada üst SED'e ait bireylerin, orta ve alt SED'e oranla daha problemliler oldukları, problemlerinin en çok duygusal alanda olduğu görülmüştür.²² Bu durum, ana-babaların yüksek beklentileriyle yakından ilişkilidir. Ana-baba tutumlarının AltSED'e oranla üst SED'e ait bireylerde daha destekleyici olduğunu söylemek mümkündür. Sıcak (kabul edici ve onaylayıcı) ilişkiler, çocukta özerklik duygusunu ve olumlu benlik gelişimini desteklemektedir.²³

Alt SED'e oranla üst SED'e ait bireylerin, yaşam doyumu, anlam duygusu, benlik saygısı, umut düzeyi daha yüksektir.²⁴ Orta SED'e ait bireyler, diğerlerine göre daha çok pro-sosyal davranış sergilemektedir.²⁵ Bulgular zaman, toplum, eğitim düzeyi, kişisel özellikler, din algısı gibi faktörlere bağlı olarak değişmektedir. Ayrıca ekonomik düzeyin iyi olması, her birey için kaliteli bir yaşam anlamına gelmediği gibi ekonomik düzeyin kötü olması kalitesiz bir yaşam anlamına gelmez. Ekonomik düzeyi iyi olmayan birey olumsuz koşullara rağmen elindeki imkânlarla hayatından zevk almayı becerebilir. Buna, çabuk adapte olmak özellikleri ve yaratıcılıklarıyla çocuklar, iyi bir örnektir.

2. Sosyo-Ekonomik Düzeyin Dindarlığa Etkileri

Yaratıcıyla öznel diyaloglar kuran bireyin kendisi gibi dindarlığı da biriciktir ve o, bireyin kendi gerçekliğinden bağımsız düşünülemez. Diğer bir deyişle çok yönlü bir yaratılışa sahip olan bireyin dindarlığının temelinde onun kendine has kişilik özellikleri, ümit ve korkuları, beklentileri, ıstırapları, arzuları, duygu, düşünce ve davranışları gibi

²² Erkan Özbay, Çankaya Terzi, 'Üniversite Öğrencilerinin Yaşadıkları Problemler ve Psikolojik Yardım Alma Gönüllülükleri', s. 103.

²³ Erkan Toran, 'Alt SED Annelerin Çocuklarını Kabul ve Reddetme Davranışlarının İncelenmesi (Diyarbakır Örneği)', s. 91.

²⁴ Dost, 'Üniversite Öğrencilerinin Yaşam Doyumunun Bazı Değişkenlere Göre İncelenmesi', *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2 (22), s. 132-143.

²⁵ Çekin, 'İmam-Hatip Lisesi Öğrencilerinin Pro-sosyal Davranış Eğilimleri Üzerine Bir İnceleme', s. 40.

aktif birçok etkenden söz edilebilir.²⁶ Ayrıca konuyla ilgili yapılan istatistiksel çalışmalarda bağımsız değişken olarak dindarlığın oluşum ve gelişmesinde yaş, cinsiyet, coğrafi bölge, eğitim düzeyi, meslek, medeni durum, sosyo-ekonomik düzey gibi faktörlerin etkili olduğu görülmektedir.²⁷ Demografik değişkenler olarak adlandırılan bu faktörlerin ortaya çıkmasında dine yüklenen anlamlar ve bu anlamlara göre oluşan dindarlık biçimleri, belirleyici rol oynamaktadır.²⁸

Sosyo-ekonomik düzey, dindarlığı etkileyen demografik değişkenler arasında yer almaktadır. Sosyo-ekonomik düzey ve dindarlık ilişkisiyle ilgili çalışmalar, genellikle gelir düzeyi esas alınarak yapılmıştır. Zira eğitim düzeyi, meslek, statü gibi göstergeler gelir düzeyine işaret ettiği gibi gelir düzeyi, toplumda edinilen konum için belirleyici bir faktördür.

Yapılan bir çalışma, çoğu insanın ahlaki ve maddi güçlükler karşısında kendiliğinden Allah'ı düşündüklerini, bir diğer araştırma, bu hususta meslek ve ekonomik düzeyin önemli etkisini haber vermektedir.²⁹ Bu durumda maddi sıkıntılar, Allah'ı hatırlatmak ve dua etmek suretiyle insanda Allah şuurunu açık bırakabilir. Sıkıntılar, yaşama arzusu, hayata tutunma gücü, geleceğe dair umut ve beklentilerden üstün gelmişse durum biraz daha değişebilmektedir. Çöküntü veya umutsuzluk gibi olumsuz duygular, Allah'a doğru bir hareketi desteklemek yerine gerekli dinamizmi insandan uzaklaştırarak köstekler.³⁰ Çaresizlik durumlarında insanın kendiliğinden Tanrı'ya sığınması, dua ve ibadetlerinde daha candan olması, kalıcı olmayabilir. Onu çaresiz bırakan sıkıntı ortadan kalktığında, örneğin birey, yoksulluktan kurtulup refah düzeyine ulaştığında, Rabbine karşı eskisi kadar ilgili olmayabilir. Ondan dilediği, ona şükrettiği eski günler, ben merkezli yepyeni günlere tebdil olabilir. Çektiği sıkıntıların mükâfatı olarak zenginliğe ulaştığını, aslında fazlasını hak ettiğini, diğer insanların kendisi gibi sıkıntılar çekip refaha ulaşmalarının adil olacağını

²⁶ Hasan Kayıklık, 'Bireysel Dindarlığın Psikolojik Kaynakları', *Dini Araştırmalar Dergisi*, 5(13), 2002, s. 38-39.

²⁷ Abdurrahman Kurt, 'Dindarlığı Etkileyen Faktörler', *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18(2), 2009, s. 1-26; Kemalettin Taş, 'Dindarlığa Etki Eden Faktörler', *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13, 2004, s. 63-83; Şahin Doğan, 'Dini Tutumların Oluşmasına Etki Eden Sosyo-kültürel Faktörler', *Toplum Bilimleri Dergisi*, 4(8), 2010, s. 107-126.

²⁸ Abdülkerim Bahadır, 'Dindarlığı Etkileyen Faktörler', Hayati Hökelekli (Ed.), *Din Psikolojisi*, (s. 95-116), Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2010.

²⁹ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, s. 89.

³⁰ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, s. 91.

düşünebilir. Bu durum insanın nankör yapısını³¹ kuvvetlendirip onu, sosyal sorumluluk alma konusunda arka plana itebilmektedir.

Sosyo-ekonomik düzey ve dindarlık ilişkisiyle ilgili yapılan çalışmalarda birbirinden farklı sonuçlar elde edilmiştir. Batı'daki çalışmalar, dini faaliyetlerin daha çok alt gelire sahip bireyler tarafından yürütüldüğünü göstermektedir. Çalışmalara göre üst gelir grubunda olanlar daha çok göze hitabeden dinî faaliyetler içerisinde yer alırken, alt gelir grubundakiler, genellikle dinin duygusal ve manevi boyutu ile meşgul olmaktadır.³² Anlaşıldığı gibi gelir düzeyinin etkileri, dini hayatın boyutlarına göre değişebilmektedir.

Ülkemizde konuyla ilgili yapılan çalışmalar, birbirinden farklı sonuçlar ortaya koymuştur. Bu sonuçları, gelir düzeyi ve dindarlık arasında *negatif veya pozitif bir ilişki olması ya da anlamlı bir ilişki olmaması* şeklinde sıralamak mümkündür. Sonuçlar, genelde *orta gelir* düzeyine sahip bireylerin daha dindar olduğunu göstermektedir. Onları alt ve üst gelir düzeyine sahip olanlar izlemektedir. Buna bağlı olarak ülkemizde yapılan çalışmalarda, *gelir düzeyinin çok düşük veya çok yüksek olması, dindarlığı olumsuz etkilemektedir; gelir düzeyinin artmasına paralel olarak dine olan ilgi azalmaktadır* şeklinde sonuçlar üretilmiştir.

Taş tarafından yapılan bir çalışmada, gelir düzeyinin dinin inanç boyutuna yönelik tutumları etkilemezken ibadet ve sosyal hayat boyutu ile ilgi tutumları etkilediği görülmüştür. Çalışmada, gelir düzeyi orta olan kimseler, gelir düzeyi çok yüksek ve çok düşük olanlara göre, gelir düzeyi düşük olan kimseler, gelir düzeyi çok düşük ve çok yüksek olanlara göre daha olumlu tutumlara sahiptir.³³

Gelir düzeyi orta ve ortanın altı olan bireylerin çok düşük ve çok yüksek olan bireylere oranla daha dindar olduğu başka çalışmalarla da desteklenmektedir.³⁴ Örneğin cemaat halinde icra edilen dini pratiklerin sosyo-ekonomik düzey açısından değerlendirildiği bir çalışmada, sosyo-ekonomik düzeyi düşük olan deneklerin daha yüksek düzeyde cemaat halinde icra edilen ibadetlere iştirak ettikleri ortaya çıkmıştır.³⁵ Diğer yandan sosyo-ekonomik düzey ile dindarlık arasında anlamlı bir ilişki olmadığını gösteren bir çalışmada,

³¹ Yunus 10/12; Rum 30/33-34; Zümer 39/49; Fussilet 41/51; Fecr 89/15-16.

³² Bahadır, 'Dindarlığı Etkileyen Faktörler', s. 106.

³³ Taş, 'Dindarlığı Etkileyen Faktörler', s. 80.

³⁴ Bkz. Mutlu, 'Bir Dindarlık Ölçeği (Sosyolojide Yöntem Üzerine Bir Tartışma)' s.197; Ahmet Onay, *Dindarlık, Etkileşim ve Değişim*, Dem Yay., İstanbul 2004, s. 115-116.

³⁵ Faruk Karaca, *Yabancılaşma ve Din*, Çamlıca Yayınevi, İstanbul 2014, s. 244.

popülasyonun büyük çoğunluğu sosyo-ekonomik düzeyi orta olanlardan oluşmaktadır (%62.1).³⁶

‘Bireyin dindarlık düzeyleri harcama durumlarına göre farklılık göstermekte midir? Rahat harcama yapanlar mı yoksa temel ihtiyaçlarını bile zor karşılayanlarını daha dindardır?’ sorularına cevap aramak için bir çalışma yapılmıştır. Çalışmanın sonuçlarına göre, katılımcıların dindarlık düzeyi yüksekten düşüğe doğru şu şekildedir: Düşünerek harcama yapanlar, temel ihtiyaçları dışında harcama yapmayanlar, temel ihtiyaçlarını bile zor karşılayanlar, rahat harcama yapanlar, hiç düşünmeden harcama yapanlar. Düşünerek harcama yapanların dindarlık eğilimleri diğerlerine göre daha yüksektir. İhtiyaçlarını karşılamada herhangi bir sıkıntı çekenler ile çekmeyenler, istikrarlı bir harcama tutumuna sahip olanlara göre dindarlık bakımından daha zayıf eğilimlere sahiptir. Bu durum, hayat şartları düzene girmiş orta düzey yaşantıya sahip bireylerin, dini daha iyi yaşayabilecekleri fikrini desteklemektedir.³⁷

Bazı çalışmalarda, üst SED’ den orta ve alta doğru inildikçe, iç güdümlü dindarlık seviyesinin yükseldiği görülmüştür.³⁸ Gelir düzeyi yükseldikçe dindarlık düzeyinin düştüğü, diğer bir ifadeyle gelir düzeyi düştükçe dindarlık düzeyinin yükseldiği, bazı çalışmalar tarafından desteklenmiştir.³⁹ Örneğin, Voltan - Acar, Yıldırım ve Ergene tarafından gerçekleştirilen bir araştırmada, üst SED’e ait bireylerin %53’ü din ile az ilgili olduklarını belirtirken %20’si din ile hiç ilgisi olmadığını belirtmiştir. Bulgulara göre, dindar veya çok dindarlar, alt SED’ de yer alan gruplar arasında daha yaygındır.⁴⁰ Onay’ın hac ibadetiyle ilgili yapmış olduğu bir çalışmada, hac ibadetini yerine getirenlerin %60’ını düşük ve çok düşük gelir düzeyine mensup kişiler olduğu görülmüştür. Ayrıca çalışmaya göre, gelir düzeyi ile hac sonrası dini tutum puanları arasında ters orantılı bir ilişki vardır.⁴¹ Bu araştırmada, alt gelire sahip bireylerin dini fedakârlık düzeylerinin üst gelire sahip olanlara oranla daha yüksek olduğu ortaya çıkmıştır. Aynı sonuç, empatik eğilim için de geçerlidir. Geçim sıkıntısı çeken insanların, muhtaçların durumundan etkilenme, onlara

³⁶ Faruk Karaca, *Ölüm Psikolojisi*, Beyan Yayınları, İstanbul 2000, s. 297.

³⁷ Ali Ayten, *Empati ve Din*, 2. Baskı, İz Yay. , İstanbul 2013, s. 157-158

³⁸ Koç, ‘Demografik Özellikler İle Dindarlık Arasındaki İlişki: Yetişkinler Üzerine Ampirik Bir Araştırma’, s. 228.

³⁹ Günay, *Erzurum ve Çevre Köylerinde Dini Hayat*, s. 269; Fırat, *Üniversite Öğrencilerinde Allah İnancı ve Din Duygusu*, s. 81.

⁴⁰ Voltan, Acar, Yıldırım ve Ergene, ‘Bireylerin Dindarlık Düzeylerinin Bazı Değişkenler Açısından İncelenmesi’, s. 49-50.

⁴¹ Ahmet Onay, ‘Hac Yapan Kişilerin Hacdan Sonraki Dini Tutumları’, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 14, 2006, s. 1-23.

şefkat ve merhamet gösterme, onların dertleriyle dertlenme gibi empatik eğilimleri diğer gruplara göre daha yüksektir.⁴² Değer yönelimlerinin farklı değişkenler açısından incelendiği bir araştırmada, alt SED' deki öğrencilerin, orta SED' dekilere oranla evrensel değerlere daha çok sahip oldukları görülmüştür. Çalışmada, alt SED' e ait öğrencilerin, kültürel, dinsel töre ve fikirlere daha saygılı ve bağlı oldukları; empati, anlayış ve yardımseverlik gibi evrensel değerleri daha içselleştirdikleri ortaya çıkmıştır.⁴³ İHL öğrencileri üzerine yapılan başka bir çalışmada, ailesinin aylık geliri 0-1000 TL arasında olan öğrencilerin, 3000-4000 TL arasında olan öğrencilere oranla daha yüksek düzeyde pro-sosyal davranış eğilimine sahip oldukları görülmüştür.⁴⁴

Kımtar tarafından yapılan bir çalışmada, hem inanç hem de ibadet boyutuyla, gelir düzeyi yükseldikçe dindarlık puanlarının yükseldiği ortaya çıkmıştır. Çalışmada, ailesi alt gelir grubuna mensup gençlerin en düşük, ailesi üst gelir grubuna mensup gençlerin en yüksek dindarlık puanına sahip olduğu görülmüştür.⁴⁵ Nitekim zenginlik, şükür duygusu ve paylaşma erdemiyle, Allah'a yakınlaşma vesilesi olabilmektedir. Yine zenginler, mali ibadetleri yerine getirmede avantajlıdır.

Dindarlıkta olduğu gibi din değiştirmek ve dini stres yaşamak gibi konularda, sosyo-ekonomik düzeyin etkisi bulunmaktadır. Din değiştirmek, birtakım ruhsal ve manevi tatminsizlikle açıklanabileceği gibi ekonomik ve sosyal mahrumiyetlerle de açıklanabilir. Ekonomik ve sosyal mahrumiyetler, bireyleri bir din veya mezhebin mesajını almaya yatkın kılmaktadır. Nitekim yapılan bir araştırmada, din değiştirenlerin %60'ı ailelerinin sosyo-ekonomik durumunun düşük olduğunu belirtmişlerdir.⁴⁶ Din kaynaklı stres üzerine yapılan bir araştırmada, din kaynaklı stresi en sık yaşayanların sosyo-ekonomik düzeyi en düşük, en yoğun yaşayanların ise sosyo-ekonomik düzeyi en yüksek bireyler olduğu görülmüştür. En çok din kaynaklı stres yaşayanlar, kendilerini en düşük düzeyde dindar olarak algılayanlardır.⁴⁷

⁴² Ali Ayten, *Empati ve Din*, s. 156-157.

⁴³ Sarıcı Bulut, 'Gazi Eğitim Fakültesi Öğrencilerinin Değer Yönelimleri', s. 233.

⁴⁴ Çekin, 'İmam Hatip Lisesi Öğrencilerinin Prososyal Davranış Eğilimleri Üzerine Bir İnceleme', s. 40.

⁴⁵ Nurten Kımtar, *Benlik Saygısı ve Dindarlık İlişkisi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008, s. 195.

⁴⁶ Hayati Hökelekli, Celal Çayır, 'Gençlerin Din Değiştirip Hristiyan Olmasında Etkili Olan Psiko-sosyal Etkenler', *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15(1), 2006, s. 32.

⁴⁷ Adem Şahin, 'Din Kaynaklı Stres Üzerine Bir Araştırma', *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 21, tarihsiz, s. 148-180.

Görüldüğü gibi sosyo-ekonomik düzey ve dindarlık ilişkisini, tek bir sonuçta değerlendirmek mümkün değildir. Tıpkı diğer demografik değişkenlerde olduğu gibi, sosyo-ekonomik düzey, cinsiyet, yaş, eğitim düzeyi, medeni durum gibi faktörlerle birlikte ele alınmalıdır. Çalışmalara bakıldığında çoğunlukla Orta SED'e ait bireylerin, dindarlık düzeylerinin daha yüksek olduğu görülmektedir.

Sonuç

Bireyin hayatına önemli ölçüde etki eden sosyo-ekonomik statünün en belirgin göstergelerinden biri aylık gelirdir. Aylık gelire göre sosyo-ekonomik statü alt, orta ve üst olarak üçe ayrılmaktadır. Aylık gelir, bireyi birçok imkânlardan mahrum edecek kadar düşükse birey birtakım yüklemeler geliştirerek onunla baş etmeye çalışmaktadır. Onlardan bazıları yapısal, bazıları bireysel, bazıları da kaderci atıflar geliştirmektedir. Kaderci atıflarda bulunmak, yoksulluğun alinyazısı olduğunu kabul ederek, Tanrı'ya teslim olmaktır. Yoksul bireyler, Tanrı'ya yalvarma, ondan medet umma, eldekine kanaat etme, daha fazla ibadet gibi etkinliklerle dini, olumlu başa çıkma aracı olarak kullanabilmektedir. Bunun yanında, Tanrı'ya gücenme, isyan etme, onun adaletini sorgulama, zenginlere, topluma ve düzene başkaldırı şeklinde din, olumsuz başa çıkma aracı olarak da kullanılabilir.

Sosyo-ekonomik düzeyin psiko-sosyal gelişime etkileriyle dindarlığa etkileri paralellik arz etmektedir. Yoksulluğun psiko-sosyal gelişime etkileri genelde yıkıcıyken, zenginliğin yoksulluğa kıyasla daha yapıcı etkileri söz konusudur. En olumlu etkiler orta gelir düzeyine sahip bireylerde görülmektedir. Ne umutsuzluğa ve kötümserliğe iten aşırı fakirlik, ne de şımarık bir yaşam şekli sunan aşırı zenginlik gerek kişisel gelişim, gerekse dindarlık açısından olumlu sonuçlar doğurmaktadır. Diğer yandan geçim sıkıntısının asgari düzeye indiği orta düzeyde birey, başta eğitim olmak üzere kişisel gelişimine ivme kazandıran birçok imkândan yararlanabilmektedir. Bunun yanında kişisel gelişimini olumsuz yönde etkileyen aşağılanma ve yok sayılma gibi durumlarla daha az karşılaşmaktadır. Hem bireysel hem toplumsal manada kendine yer bulmuş olan birey, mevcut hayatından memnun, yarınlar adına ise umutludur. Bu durum, dindarlık üzerinde de olumlu tesir etmektedir.

Kaynakça

- Aydınay Satan, Ayşin, 'Dini İnanç ve Bilişsel Esneklik Düzeylerinin Öznel İyi Oluş Düzeyine Etkisi', *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum*, 3(7), 2014, s. 56-74.
- Ayten, Ali, *Empati ve Din*, İz Yayıncılık, İstanbul 2013.
- Bahadır, Abdülkerim, 'Dindarlığı Etkileyen Faktörler', Hayati Hökelekli (Ed.), *Din Psikolojisi*, (s. 95-116), Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2010.
- Bulut, Işıl, 'Korunmaya Muhtaç Genç Kızların Ruh Sağlığına Etki Eden Çeşitli Faktörler', *Kriz Dergisi*, 3(1-2), tarihsiz, s. 119-128.
- Çekin, Abdülkadir, 'İmam-Hatip Lisesi Öğrencilerinin Pro-sosyal Davranış Eğilimleri Üzerine Bir İnceleme', *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6(28), 2013, s. 34-45.
- Doğan, Şahin, 'Dini Tutumların Oluşmasına Etki Eden Sosyo-kültürel Faktörler', *Toplum Bilimleri*, 4(8), 2010, s. 107-126.
- Dost Tuzgöl, Meliha, 'Üniversite Öğrencilerinin Yaşam Doyumunun Bazı Değişkenlere Göre İncelenmesi', *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2(22), 2007, s. 132-143.
- Erkan Serdar, Özbay Yaşar, Cihangir Çankaya Zeynep, Terzi Şerife, 'Üniversite Öğrencilerinin Yaşadıkları Problemler ve Psikolojik Yardım Alma Gönüllülükleri', *Eğitim ve Bilim*, 37(164), 2012, s. 94-107.
- Erkan, Semra & Toran, Mehmet, 'Alt SED Annelerin Çocuklarını Kabul ve Reddetme Davranışlarının İncelenmesi (Diyarbakır Örneği)', *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 27, 2004, s. 91-97.
- Fırat, Erdoğan, *Üniversite Öğrencilerinde Allah İnanıcı ve Din Duygusu*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1977.
- Günay, Ünver, *Erzurum ve Çevre Köylerinde Dini Hayat*, Dergah Yay., İstanbul 1999.
- Hökelekli, Hayati, Çayır, Celal, 'Gençlerin Din Değiştirip Hristiyan Olmasında Etkili Olan Psiko-Sosyal Etkenler', *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15(1), 2006, s. 23-46.

- Hökelekli, Hayati, *Din Psikolojisi*, TDVY, Ankara 2013.
- Karaca, Faruk, *Din Psikolojisi*, Eser Ofset Matbaacılık, Trabzon 2011.
- Karaca, Faruk, *Ölüm Psikolojisi*, Beyan Yayınları, İstanbul 2000.
- Karaca, Faruk, *Yabancılaşma ve Din*, Çamlıca Yayınevi, İstanbul 2014.
- Kararımkaz Özlem, 'Psikolojik Sağlık, Risk Faktörleri ve Koruyucu Faktörler', *Türk Psikolojik Danışma ve Rehberlik Dergisi*, c. 3, sayı 26, tarihsiz, s. 130-142.
- Kaya, Burhanettin, 'Depresyon: Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Pencereden Bakış', *Klinik Psikiyatri*, 10(6), 2007, 11-20.
- Kayıklık, Hasan, 'Bireysel Dindarlığın Psikolojik Kaynakları', *Dini Araştırmalar Dergisi*, 5(13), 2002, 27-40.
- Kımtır, Nurten, *Benlik Saygısı ve Benlik Saygısı ve Dindarlık İlişkisi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2008.
- Kıraç, Ferdi, 'Üniversite Öğrencilerinde Dindarlık Eğilimi ve Anlam Duygusu', *Mukaddime*, 7, 2013, 166-177.
- Kızmaz, Zahir, 'Ekonomik Yapı ve Suç: Bazı Araştırma Bulguları Üzerine Genel Bir Değerlendirme', *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13(2), 2013, s. 279-304.
- Koç, Mustafa, 'Din Psikolojisi Araştırmalarında Ergenlik Dönemi Üzerine Türkçe Yapılan Çalışmalarla İlgili Bir Literatür İncelemesi', *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12, 2005, s. 41-69.
- Kurt, Abdurrahman, 'Dindarlığı Etkileyen Faktörler', *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18(2), 2009, s. 1-26.
- Mutlu, Kayhan, 'Bir Dindarlık Ölçeği (Sosyolojide Yöntem Üzerine Bir Tartışma)', *İslami Araştırmalar Dergisi*, Ankara 1989, c.3, s. 4, s. 194-199.
- Onay, Ahmet, 'Hac Yapan Kişilerin Hacdan Sonraki Dini Tutumları', *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 14, 2006, s. 1-23.
- Onay, Ahmet, *Dindarlık, Etkileşim ve Değişim*, Dem Yay., İstanbul 2004.

- Sarıcı Bulut, Safiye, ‘Gazi Eğitim Fakültesi Öğrencilerinin Değer Yönelimleri’, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 1(3), 2012, s. 216-238.
- Solak, Nevin; Göregenli, Melek, ‘Yoksulluğa İlişkin N.A.Ö.’ nün Geliştirilmesi ve Psikometrik Özelliklerinin Değerlendirilmesi’, *Türk Psikoloji Yazıları*, 12(24), 2009, s. 72-89.
- Şahin, Âdem, ‘Din Kaynaklı Stres Üzerine Bir Araştırma’, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 21, tarihsiz, s. 148-180.
- Taş, Kemalettin, ‘Dindarlığa Etki Eden Faktörler’, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13, 2004, s. 63-83.
- Tümkaya, Songül, Aybek Birsal ve Çelik Metehan, ‘Yoksul Ailelerden Gelen Ergenlerde Psiko-sosyal Bir Olgu Olarak Umutsuzluk ve Boyun Eğici Davranışların İncelenmesi’, *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, 7(1), 2010, s. 970-983.
- Voltan Acar, Nilüfer; Yıldırım İbrahim; Ergene Tuncay, ‘Bireylerin Dindarlık Düzeylerinin Bazı Değişkenler Açısından İncelenmesi’, *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 1996, 12, s. 45-56.
- Yıldız, Mehmet Ali; Duy, Baki, ‘Sokakta Çalışmak ve Gelir Düzeyi Erinlerin Benlik Saygısı, Yaşam Doyumu ve Depresyon Üzerine Etki Eder mi? (Diyarbakır Örneği)’, *Entary Education Online*, 12(2), 2015, s. 522-537.
- Yıldız, Murat; Çapar, Betül, ‘Orta Öğretim Öğrencilerinde Benlik Saygısı ve Dindarlık Arasındaki İlişkinin İncelenmesi’, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 10(1), 2010, s. 103-133.
- Yılmaz, Hasan; Sipahioğlu, Önder, ‘Farklı Risk Gruplarındaki Ergenlerin Psikolojik Sağlıklarının İncelenmesi’, *Elementary Education Online*, 11(4), 2012, s. 927-944.